

Ü. AYLİN TEKİNER • Atatürk Heykelleri

Ü. AYLIN TEKİNER 1978 Nevşehir doğumlu. 1999 yılında Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümü'nden mezun oldu. 2003 yılında aynı bölümde yüksek lisansını, 2008 yılında ise Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimin Kültürel Temelleri Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamladı. 1996 yılında açtığı heykel atölyesinde çalışmalarına devam ediyor.

İletişim Yayınları 1501 • Araştırma-İnceleme Dizisi 250

ISBN-13: 978-975-05-0790-8

© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2010, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Ümit Bektaş

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Begüm Güzel

BASKI ve CİLT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ü. AYLİN TEKİNER

Atatürk Heykelleri

Kült, Estetik, Siyaset

i l e t i ŝ i m

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	7
GİRİŞ	11
ERKEN CUMHURİYET'TEN 1980'E ANIT DENEYİMİ	31
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e heykel mirası.....	31
Anıtların "kaidesi" olarak Atatürk kültü.....	44
Siyasal-mekânsal dinamikler.....	59
Döneme ait Atatürk anıtlarının çözümlenmesi.....	65
Sarayburnu Atatürk Anıtı.....	69
Krippel'in Konya Atatürk Anıtı.....	76
Ankara'nın ilk Atatürk anıtı: Etnoğrafya Müzesi önü.....	79
Ulus Zafer Anıtı.....	87
Taksim Cumhuriyet Anıtı.....	97
Yerli sanatçılar, Kenan Yontunç ve Edirne Atatürk Anıtı.....	109
"Görkemli" üslup ve Bursa Atatürk Anıtı.....	117
Samsun Atatürk Anıtı.....	120
Kurtuluş imgesi ve İzmir Atatürk Anıtı.....	124
Ankara Güvenlik Anıtı.....	127
Milli ikonografi, kadın ve Adana, Çorum, Kayseri anıtları.....	133
Afyon Utku Anıtı.....	139

"Duraklama", estetik tartışmaları ve Bolu Atatürk Anıtı.....	148
DP dönemi, Çankaya Atatürk Anıtı ve "put" tartışmaları.....	157
1960-1980 dönemi anıtları, bir kampanya ve Atatürk imgesinde değişimler.....	167
ODTÜ Atatürk Anıtı.....	175
12 Mart darbesi ve Yalova Atatürk Anıtı.....	178
"Sol" Kemalizm ve Kayseri Atatürk Anıtı.....	183
1980'DEN GÜNÜMÜZE ATATÜRK ANITLARI.....	187
12 Eylül darbesinin siyasal ortamı.....	187
Atatürk imgesinin değiştirilmesine yönelik adımlar.....	191
Atatürk anıtı çığırnlığı.....	194
Döneme ait Atatürk anıtlarının çözümlenmesi.....	198
12 Eylül'ün anıt kampanyası, Necati İnci ve Kaş Atatürk Anıtı.....	199
Samsun İlk Adım Anıtı ve "çıplak" sorunu.....	204
Yerel yönetimlerin artan inisiyatifi ve Kayseri'ye "otoriter" Atatürk Anıtı.....	207
Atatürk ve Harbiyeli Anıtı.....	210
Groteskliğin bir uç örneği: Emirdağ Atatürk Anıtı.....	214
Anıt fabrikasyonu ve nutuk.....	219
Altı Nokta Kökler Vakfı Atatürk Anıtı.....	225
Bir başka absürlük: Bodrum Atatürk Anıtları "yarışı".....	227
Yine fabrikasyon sorunu ve Atatürk ve Adalet Anıtı.....	230
İrtica-laiklik tartışmaları ve '90'ların anıt pratikleri.....	234
"Rövanş" olarak Atatürk Anıtı (Sultanbeyli örneği) ve Atatürk sembolizmi.....	237
Sincan Lale Meydanı ve "gülen" Atatürk "problemi".....	244
"Dev anıt" tutkusu, Beşiktaş Atatürk, Cumhuriyet ve Demokrasi Anıtı.....	251
2000'ler: Absürlüğün devamı.....	254
SONUÇ.....	265
EKLER.....	269

Teşekkür

Elinizdeki kitap, farklı sıfatlardaki –kaynak sunan ya da yol gösteren, birikimlerinden yola çıkarak destek veren ve bu çalışmanın gerekliliğine inanan– kişi ve kurumların tereddütsüz sundukları katkılarla ete kemiğe büründü. Doktora dönemiyle başlayan bu paylaşımlarda katkı sunan kişileri unutmama ihtimalimi ve dolayısıyla özrümü baştan belirterek teşekkürlerimi sıralamak isterim.

Türkiye'nin en önemli kütüphanelerinden Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi arşivinden ve mikrofilm ünitesinden yararlanmamı sağlayan, bir araştırmacının kaynak bulmada karşılaştığı güçlükleri dile gelmeden sezen ve bu yönde tüm nezaketi ve sevecenliğiyle kütüphane çalışanlarını seferber eden TBMM Kütüphanesi Müdür Yardımcısı Dr. Tuncer Yılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim. Arşiv taramada titizlikle ve saatlerce bana eşlik eden depo birimi çalışanlarından sevgili Ertan Çevik'e de teşekkür etmezsem olmaz. Diğer yandan, Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü çalışanlarından ressam Hasan Mutlu'ya ve Melih Turan'a Genel Müdürlüğün anıt arşivini kullanmamda göstermiş oldukları yardımlar ve birikimlerini paylaşmaları dolayısıyla şükranlarımı sunuyorum.

Bir araştırmanın sağlıklı ilerlemesinde ve zenginleşmesinde

en önemli aşama doğru zamanda doğru kaynağa ulaşmaksa eğer sevgili Okay Bensoy'a çok şey borçluyum. Yine kaynak sağlama da hiçbir yardımı esirgmeden benim için ek bir mesai yapan ve iyi "gözüyle" çalışmama destek sunan gazeteci dostum Ateş Yalazan'a da sonsuz teşekkürler. Bu kitaba kaynaklık eden doktora tezimin yola girmesinde eleştirileriyle büyük katkılar sunan tez jürimin saygıdeğer üyeleri Prof. Dr. Eser Köker ve Doç. Dr. Ayhan Yalçınkaya'ya da teşekkürlerimi sunmak isterim.

Bu türden bir çalışmaya girişmek aslında Türkiye'nin anıt külliyyatını da çıkartmak anlamına geliyordu. Görsellerine ve künyelerine ulaştığım Atatürk anıtı sayısı bu süreçte azımsanmayacak sayıya ulaştı. Bu anıtların fotoğraflarını edinmem ise başlı başına bir mesai gerektiriyordu ve bunun altından yarıdmsız kalkmam imkânsızdı. Bu süreçte desteğini esirgemyen sevgili kuzenim Ayşem Tekiner'e, arkadaşlarım Nur Keçeci, Burak Esen, Zafer Akkaş, Hasan Tüfekçi, Rahime Songül Pakoğlu, Arzu Algan, Başak Avcı, Mert Görür, Mustafa Yılmaz'a ve incelediğim anıtların bulunduğu il ve ilçelerdeki tüm valilik, kaymakamlık ve belediye çalışanlarına anıt fotoğraflarını temin etmemde gösterdikleri yardımlar için teşekkür ederim.

Sincan Lale Meydanı'na yerleştirilemeyip davalık olan "Gülen Atatürk" anıtının sahibi, Türkiye'nin önemli heykeltıraşlarından Burhan Alkar'a bilgilerini (anıtın yapım sürecini, dava sürecini, bilirkişi raporlarını, nihai kararı) paylaştığı için çok teşekkür ederim. Türkiye'de en çok Atatürk anıtı üreten İnci Heykeltıraşlığının sahibi Necati İnci'ye de yaptığı anıtların bilgilerini paylaştığı için teşekkürlerimi sunmak isterim.

Doktora süreciyle başlayan bu serüvende İngilizce çeviri işleriyle büyük zahmetler verdiğim çok sevgili heykel öğrencim filolog Sezgi Törüner ve arkadaşlarım Zeynep Tanıtkan ile Aslı Toksabay Esen'e de sonsuz teşekkürler. Çocuk yaşlarımdan itibaren estetik birikimlerinden yararlandığım ve beni sanata hazırlayan ressam İsmail Gümüş'e, nam-ı diğer Gümüş amcama ve ustam Ali Suat Kızıltuğ'a yaşamımda olduğu kadar anıt incelemelerimdeki yol göstericiliklerinden ötürü de teşekkür etmek isterim.

Değerli zamanımı vererek derin birikimini esirgemeyen ve baştan beri beni cesaretlendiren güzel dostum Mustafa Şahin, sana hangi sözlerle teşekkür edeceğimi bilmez haldeyim. Sözcükler emeğinin yanında sığ kalır, iyi ki varsın. Mustafa'yla sa-
bahladığımız günlerde çayımızı eksik etmeyen Necla Teyzeci-
ğim, senin de ellerin dert görmesin. Her kafa karışıklığımda te-
lefonun öte ucundan beni aydınlatan, sezgisine ve bilgisine gü-
vendiğim sevgili dostum Dr. Ali Murat İrat'a da borcumu nasıl
öderim bilemiyorum.

Elbette bu kitabın tasarlanması, geliştirilmesi ve hayata geç-
mesinde baştan beri desteğini esirgemeyip beni cesaretlendi-
ren, danışmanlığına tereddütsüz başvurduğum ve editörlüğüyle
kitabın tadına lezzet katan sevgili Tanıl Bora'ya ne kadar te-
şekkür etsem azdır. Her zamanki nezaketiyle tıkanıp yolları
açmamı sağladığı, her buluşmamızda mizah yüklü ve zengin-
leştirici makaleleri elime tutuşturduğu, hiçbir mailimi cevapsız
bırakmadığı gibi inanılmaz bir hızla geri dönüp derdime der-
man olduğu için, yani her şey için kendisine tekrar tekrar te-
şekkür ederim.

Omzumda hep elini hissettiğim ve yaşamı koşulsuz paylaş-
manın içini hakkını vererek doldurduğuna yürekten inandı-
ğım can dostum Gülcan Barut; gazeteciliğinin bilemediği araştır-
macı zekâsının tüm nimetlerinden yararlanmamı sağladığını ve
elimden kolumun bağlandığını hissettiğim anlarda sabırla beni
bana döndürdüğün için sana yüreğimden teşekkür ediyorum.

Gelelim sanatla yaşamının bir hayli zor olduğu Türkiye'de
bana kol kanat geren, doğru yolları bulmamda ön ayak olan
ve yaşamımı her daim güzelleştiren sevgili aileme. Bizi sev-
gisi, özverisi ve güveniyle yücelten bir tanecik annem Birsen
Tekiner'e, bir araştırmacının olmazsa olmazını, yani kitap oku-
ma alışkanlığını küçük yaşlarda bana kazandıran ve gerçek-
çiliğiyle ayaklarımı yere bastıran canım ablam Ayşe Tekiner
Çelen'e, sezgisine ve beni her zaman şaşırtan bilgeliğine hayran
olduğum, teknoloji karşısında çaresiz kaldığımda beni o bilin-
mez dehlizlerden çıkararak canım ağabeyim H. Bülent Tekiner'e,
ailemize her gün yaşam tohumları eken bir tanecik yeğenim

Deniz Çelen'e, bir şeye ihtiyacım olduğunda her daim imdadına yetişen eniştem Yalçın Çelen'e ve çok sevgili kuzenlerim Mustafa Murat Baki ve Ayşem Tekiner'e desteklerini esirgemedikleri için minnettarım. Hayatı beraberce daha da üretmek için hakkınız bende saklıdır.

Kurtuluş imgesi ve İzmir Atatürk Anıtı

Samsun Anıtı'nda öne çıkarılan 19 Mayıs imgesi büyük atılımın başlangıcının mekânsal uğrağı iken mücadelenin sonunu simgeleyen 9 Eylül imgesi de İzmir'de anıtlştırılır. Samsun'da olduğu gibi İzmir'de de kurtuluş imgesi Atatürk üzerinden cisimlenir. İzmir Atatürk Anıtı, SCF'nin temsil ettiği muhalefetin adeta sonlandırılmasının da bir simgesidir.

Pietro Canonica'nın Türkiye'deki son tasarımı, Atatürk'ün ise Ege kıyılarındaki ilk temsili olan bu anıt (Resim 23), İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşunun ve elde edilen kesin zaferin anısına Atatürk'e şükran sunmak amacıyla 28 Temmuz 1932'de Cumhuriyet Meydanı'na dikilmiştir. Belediye ve valilik tarafından sipariş edilen¹⁵⁶ ve heykeltıraş İhsan Özsoy, şehir meclisi azasından Kemal Bey, vali ve belediye başkanından oluşan bir anıt komisyonunca¹⁵⁷ denetlenen anıtın açılışını Başbakan İsmet İnönü yapmıştır. Anıtın "ebedi şefi" temsil işlevini İnönü, açılış konuşmasında şöyle dile getirir (Unat, 1945: 42):

"Senin heykelin Türk Milleti'ne büyük davasını daima hatırlatan yanılmaz işaretir. Senin heykelin Türk Milleti'nin iradesini tecessüm ettiren bükülmez bir demir pençedir."

İnönü, açılış konuşmasında şu sözlere de yer verir:

"Bu abide yalnız zaferin bir işareti değil, asırlardan beri Akdeniz'e yerleşmiş olan Türkün, dünya medeniyetinde vazifesini ifa için, daima yerleşip kalacağı, Akdeniz'in remzidir. Millet daima bu abideden gelecek nesilleriyle birlikte, hız ve kuvvet alacaktır" (Anonim, 1934a, 223).

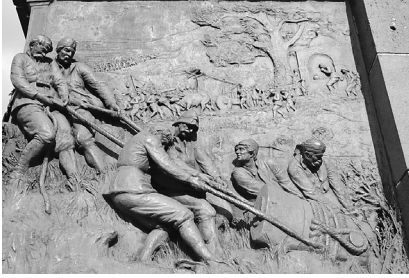
156 O tarihe kadar uygulanan anıtların büyük çoğunluğunun sipariş usulü gerçekleştirilmesi birtakım eleştirilere neden olurken, İzmir Anıtı için ilk aşamada bir yarışma düzenlenmesi düşünülmüş ancak yarışma açmanın kent heykeli kavuşma süresini uzatacağı düşüncesiyle anıt Canonica'ya doğrudan sipariş edilmiştir (Osma, 2003: 67).

157 Komisyon 1929'da anıtın yüzünün Akdeniz'e dönük olmasına ve etrafında Kurtuluş Savaşı'nı ve inkılapları canlandıran yapıtlar bulunmasına karar verir. Heyet 1931 yılında anıtın milli benliğimize uygun olup olmadığını incelemek üzere anıtın yapıldığı Roma'ya gider. İnceleme sonunda komisyon, kabartmalarda kimi değişiklikler yapılmasını uygun görür. Bu dönemde yapılan anıtlar böylesi bir denetime tabi tutulmuştur.

Amıtın kaidesinde neredeyse üç cepheyi kaplayacak biçimde tasarlanmış bir yüksek kabartma kompozisyon yer alır (Resim 24). Kaidenin ön yüzüne, “Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz’dir, ileri! Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Eylül 1922.” ve “Büyük kurtarıcıya İzmir’in minnet ve şükranı. Kurtuluş: 9 Eylül” ifadesi bronz harflerle yazılmıştır. Kaidenin üstünde duran heykelde Atatürk, mareşal üniformasıyla atının üstündedir, gövdesi ve başı sola dönüktür, sol eliyle atın dizginlerini tutarken, sağ eliyle ileriye gösterir. Sağ ayağı ileri adım atmak üzereyken betimlenmiş olan at tam karşıya bakar. Kaidenin ön cephesinde, yüksek kabartma tekniğiyle çalışılmış, sağ ayağı önde, Türk bayrağı taşıyan, şalvarlı ve beli hançerli bir kadın figürü, hemen arkasında ise askerler ve halk yer alır. Kabartmanın sol cephesinde, Türk ordusunu sevinçle karşılayan İzmir halkı betimlenmiştir. Askeri kucaklamak üzere kollarını açmış başı örtülü bir kadın, savaş dönüşü babalarına kavuşan çocuklar ve oğluna kavuşan bir yaşlı adam figürü, İzmir halkını temsil eder. Kabartmanın sağ cephesinde, Kemalpaşa yolundaki Belkahve mevkiinden ordu İzmir’e yürürken tarihî bir çınar ağacının altındaki bir çeşmeden başkumandanın su içtiği an sahnelenmiştir. Rölyefe ayrıca, cephaneye dolu bir kağıt ve İzmir Körfezi de işlenmiştir. Kaide mekâna hâkim olacak boyutta yüksektir çünkü amıtın yer-

Resim 23: İzmir Atlı Atatürk Anıtı, Pietro Canonica (1869-1962), 1932, bronz-mermer, İzmir.

Resim 24: İzmir Atlı Atatürk Anıtı rölyefleri.

leştirildiği meydan deniz kenarındadır ve devasalık, anıtın mekânda kendisini var etmesi açısından gereklidir. Ritim açısından da zengin bir anıt olduğu söylenebilir.

Bu anıt, atlı Atatürk anıtlarının bir halkasını oluşturur. Ancak, Ankara'daki atlı Atatürk anıtlarındaki durağanlıktan farklı olarak Samsun ve İzmir anıtlarındaki Atatürk figürleri ataktır ve bir mücadele anımı alegorik biçimde görselleştirirler. Atatürk, bu anıtlarda kararlı bir kumandan olarak imgeleştirilmiştir ve kültleştirme ögesi yoğundur. İzmir Atatürk Anıtı, kadını, ulusal mücadelenin ve toplumsal yaşamın başat öznesi kılan birkaç anıttan biridir.

Anıtın bütününde Atası

etrafında toplanan millet imgesi belirgindir. Biçim-içerik ilişkisi bağlamında önemli bir nokta kaidenin, 1926'dan itibaren kullanılan modern mimari biçimle tasarlanmış olmasıdır. Özellikle modernist kanonun egemen olduğu 1930'lu yıllarda bu türden biçimlerin tercih edilmesi, Bozdoğan'ın da belirttiği gibi estetik bir tercihten öte, ilerici bir siyasi mesajı da içerir (2002: 78). Kaide, Batı'nın yalın, soyut ve kübik formlarıyla yapılmıştır ve kaidenin içinden adeta fişkıran, coşkun bir toplum imgesiyle "muasır medeniyet"e gönderme yapılır. Kaidede izlenen

modernist kanona karşın, rölyef alanının sağında Atatürk'ün tarihi bir çınar ağacının altında bir Osmanlı çeşmesinden su içerken gösterilmesi, Osmanlı imgesinin de gözetildiğine işaret eder. Hatırlanacağı üzere, Ulus Zafer Anıtı'nın kaidesinde kırık daldan filizlenen bir hayat ağacı motifi yontulmuştu (Resim 14). Hatta kurucu elitin Osmanlı öncesi bir geçmiş icat etme stratejisi çerçevesinde Ergenekon Destanı'na gönderme niteliğinde kurt başları kullanılmıştı. Aradan beş yıl geçtikten sonra, Osmanlı'yı çağrıştıran motiflerin kullanılması dikkat çekicidir. Türk Tarih Tezi'yle ters düşen bu Osmanlı imgesinin kullanımı, muhalefetin güçlü olduğu bu coğrafyada iktidarın zımni bir rıza arayışının göstergesi olarak okunabilir.

1930'lu yılların ideolojik yapılanması Türkiye'de radikal İslam ve liberalizm hariç bütün siyasal akımların kaynağını oluşturur (Çulhaoğlu, 1998: 69). Bu yapılanma içerisinde anıtlar, etkin bir ileti aracı olarak işlev görür. Anıtlaşma hamlesinin hızlandığı tek parti döneminde doruk anı, Atatürk'ün 10. Yıl Nutku'nu okuduğu 29 Ekim 1933 tarihidir. Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları çerçevesinde yirmi gün arayla iki anıt birden dikilir; 10. Yıl Nutku'nun okunduğu gün valiliğin Nijad Sirel'e yaptırdığı İzmit Atatürk Anıtı'nın, 20 Kasım'da da Kenan Yontunç'a ait Elazığ Atatürk Anıtı'nın¹⁵⁸ açılışı yapılır. İzmit Atatürk Anıtı'nın kaidesinin sol cephesinde "Cumhuriyet'in Onuncu Yıldönümü 29 İnci Teşrin" yazılıdır. Anıtın açılışı filme alınmış, önce İstanbul'da sonra İzmit ve Ankara'da gösterilmiş, Ankara'dan sonra İstanbul'da tekrar gösterilmesine karar verilmiştir (Anonim, 1933: 6). Bu, ideolojinin görsel yolla yaygınlaştırılmasında dönemin teknolojik olanaklarının kombine edilmesine bir örnektir.

158 Kenan Yontunç, Elazığ Atatürk Anıtı (1933) ve Kayseri Atatürk Anıtı'nı (1935), Çorum Atatürk Anıtı'nın (1931) kalıbından çoğaltarak yapmıştır. Türkiye'nin ilk amt çoğaltan sanatçısı Kenan Yontunç olmuştur.